

Η αγάπη για τους συνανθρώπους μας

• Οι φιλικοί δεσμοί • Η αγάπη

ΓΕΝΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

- ❖ Να έρθουν οι μαθητές σε δημιουργική επαφή με τα λογοτεχνικά κείμενα, όπου τα αισθήματα αγάπης και φιλίας είναι κυρίαρχα, και να αντιληφθούν με ποιους τρόπους η λογοτεχνία κατόρθωσε να τα προβάλλει και να τα αναγάγει σε σημαντικές αξίες της ανθρώπινης ζωής.
- ❖ Να καλλιεργήσουν αισθήματα αγάπης για τους οικείους τους αλλά και γενικότερα για τους συνανθρώπους τους.
- ❖ Να κατανοήσουν τη σημασία της φιλίας, της προσφοράς και της αλληλεγγύης στη ζωή όλων μας.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ

A. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Παράδειγμα εναλλακτικής διδασκαλίας μπορεί ν' αποτελέσει η εξέταση με συνδυαστικό τρόπο, διαδοχικά και αντιστικτικά, των κειμένων της Μ. Κρανάκη και του Ό. Ουάιλντ, που θίγουν με αντιθετικό τρόπο το ζήτημα της φιλίας: με ένα υπόδειγμα κοριτσιίστικης φιλίας το πρώτο, με μια ιστορία υποκριτικής φιλίας το δεύτερο. Ακόμα, μπορεί ο καθηγητής να συνδυάσει τη μελέτη κειμένων της ενότητας αυτής με τη μελέτη κειμένων που ανθολογούνται σε άλλη θεματική ενότητα, τα οποία όμως συνομιλούν μεταξύ τους. Ενδεικτικά, μπορεί να συνεξετάσει το κείμενο της Λ. Ψαραύτη «Ο Κωνσταντής» με κείμενα που ανθολογούνται στην ενότητα «Η αποδημία – Ο καημός της ξενιτιάς – Ο ελληνισμός έξω από τα σύνορα – Τα μικρασιατικά – Οι πρόσφυγες», ή το διήγημα «Τα κόκκινα λουστρίνια» με κείμενα που ανήκουν στην ενότητα «Παλαιότερες μορφές ζωής» κ.λπ.

B. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Η διδασκαλία των παράλληλων κειμένων που συστήνονται για την ενότητα αυτή στοχεύει στο φωτισμό –από παρόμοια ή από άλλη σκοπιά– σκηνών, περιστατικών και χαρακτήρων που υπάρχουν στα ανθολογημένα κείμενα. Μπορεί επίσης να αξιοποιηθούν αυτά από το διδάσκοντα για να επισημάνουν οι μαθητές ομοιότητες, αναλογίες και διαφορές από το ανθολογημένο κείμενο.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΟΕΚΤΑΣΗ

Με την ολοκλήρωση της ενότητας αυτής ο καθηγητής μπορεί να αναθέσει στους μαθητές ποικίλες εργασίες οι οποίες μπορεί να αφορούν, π.χ., τη συγκέντρωση δημοτικών τραγουδιών τα οποία αναφέρονται στο ζήτημα της αγάπης, την καταγραφή σημαντικών εμπειριών που έζησαν με φίλους τους κ.ά. Επίσης, μπορεί να ανατεθεί σε μαθητές να συγκεντρώσουν πληροφορίες για διάφορες ανθρωπιστικές οργανώσεις (π.χ. Γιατροί χωρίς σύνορα, Action Aid κ.ά.): είναι ακόμα επιθυμητό, μέσω των μαθητικών κοινοτήτων, να αναλάβουν πρωτοβουλίες έμπρακτης υποστήριξης (ηθικής, συναισθηματικής, υλικής) ανθρώπων που έχουν ιδιαίτερη ανάγκη.

Ειρήνη Μάρρα

Τα κόκκινα λουστρίνια

Πηγή

Ειρήνη Μάρρα, *Η τριλογία του δίφραγκου*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 27-31.

Στόχοι

- ❖ Να νιώσουν οι μαθητές, με αφορμή το κείμενο, την άδολη και αγνή έκφραση ενός νεανικού ερωτικού συναισθήματος αλλά και τη δύναμη της αδερφικής αγάπης.
- ❖ Να προβληματιστούν και να συζητήσουν πάνω στο θέμα της σύγκρουσης αισθήματος-καθήκοντος.
- ❖ Να αντιληφθούν τα κύρια χαρακτηριστικά του διηγήματος, που είναι η εκφραστική λιτότητα και η ανέλιξη της πλοκής ως την κορύφωση σε ένα γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για τη ζωή του ήρωα.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Το παιδί-βιοπαλαιστής. Οικογενειακές και κοινωνικές συνθήκες της βιοπάλης.
- ❖ Η αισθηματική-ερωτική αφύπνιση ενός εφήβου.
- ❖ Από την εφηβεία στην ωρίμανση. Η προσφορά στην αδερφή ως έκφραση αγάπης και καθήκοντος.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Εισαγωγικά, μπορεί ο διδάσκων να αναφερθεί στο λογοτεχνικό είδος του κειμένου, δηλαδή στο διήγημα, και να επισημάνει τα βασικά χαρακτηριστικά του: ένα σύντομο αφήγημα όπου πρωταγωνιστεί ένα κυρίως πρόσωπο σε κάποια σημαντική στιγμή της ζωής του. Η ανέλιξη της πλοκής περιλαμβάνει πληροφορίες που φωτίζουν την προσωπικότητα του ήρωα και κορυφώνεται σε ένα γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για τη ζωή του.

Στη συνέχεια μπορεί να ζητηθεί από τους μαθητές να αναζητήσουν τις επιμέρους πληροφορίες που φωτίζουν την προσωπικότητα και τα συναισθήματα του ήρωα (υπευθυνότητα και εργατικότητα, οικονομίες που έκανε για την αγορά του δέρματος, δειλία να εκφράσει τα αισθήματά του κ.λπ.), να εντοπίσουν το κορυφαίο γεγονός (προσφορά των παπουτσιών) και να εξηγήσουν γιατί αυτό είναι σημαντικό για το νεαρό τσαγκάρη. Στο σημείο αυτό οι μαθητές πρέπει να κατανοήσουν ότι ο ήρωας προτάσσει το ρόλο του ως αδερφού και προστάτη, αναγνωρίζοντας πόσο ανάγκη τον έχει η οικογένειά του. Αυτή η μετάβαση από το προσωπικό συναίσθημα στο οικογενειακό καθήκον συνιστά την ωρίμανσή του.

Ως προς τη μορφή, το κείμενο διακρίνεται για τη λιτή έκφραση και την απουσία του περιττού. Στο συγκεκριμένο διήγημα μπορεί να επισημανθούν αυτά τα στοιχεία, ότι δηλαδή σπανίζουν τα σχήματα λόγου ή τα καλολογικά στοιχεία και ότι κυριαρχεί η γρήγορη εξέλιξη της πλοκής: να επισημανθεί επίσης ότι ελλείπει ο διάλογος, τα πρόσωπα δε δρουν σκηνικά, αλλά η δράση και τα συναισθήματά τους προβάλλονται μέσω της αφήγησης ενός τριτοπρόσωπου, παντογνώστη αφηγητή. Αυτή, εξάλλου, η αφηγηματική επιλογή τού προσδίδει χαμηλόφωνο τόνο, απόλυτα ταιριαστό με την ψυχοσύνθεση του ήρωα.

Παράλληλα κείμενα

1. Άντον Τσέχωφ, «Ο Βάνκας» (βλ. το Βιβλίο του μαθητή).
2. Δ. Χατζής, «Ο Σιούλας ο ταμπάκος», *Το τέλος της μικρής μας πόλης* (1963), Το Ροδακίό, Αθήνα 1999.

Διαθεματικές εργασίες

1. Την αδερφική αγάπη που εκδηλώνεται με κάθε είδους προσφορά έχει τραγουδήσει η λαϊκή μούσα με πολλούς τρόπους. Βρείτε δημοτικά τραγούδια με αυτό το θέμα (π.χ. «Του νεκρού αδερφού») ή έντεχνα λαϊκά τραγούδια (βλ., π.χ., το στίχο «προικιά στην αδερφούλα μου και στη γειτονοπούλα μου γλυκό φιλί στα χείλη» στο τραγούδι «Φεγγάρι, μάγια μου 'κανες»).
2. Στο διήγημα υπάρχουν κάποιες πληροφορίες για τα στάδια απ' όπου περνά η κατασκευή των παπουτσιών, τα οποία είναι:
 - α. Κτηνοτροφία. Παραγωγή δέρματος
 - β. Κατεργασία δέρματος – Βυρσοδεψία
 - γ. Σχεδιασμός – μόδα
 - δ. Εργοστάσια/παραγωγή/εργαζόμενοι
 Οι μαθητές μπορούν να χωριστούν σε ομάδες και να διερευνήσουν αυτά τα στάδια, συγκεντρώνοντας τις σχετικές πληροφορίες.

Βιβλιογραφία

Θεοδωρίδου Τάντα, *Νεοελληνικά παραδοσιακά επαγγέλματα. Λαογραφική συλλογή από τη Βόρειο Ελλάδα*, Φιλιππότης, Δράμα 1987.

Κατσόγιαννος Νεκτάριος, *Τα παραδοσιακά επαγγέλματα στα Τρίκαλα*, Τρίκαλα 1994.

Δημοτικό τραγούδι

Κόρη που λάμπει

Πηγή

Τα δημοτικά μας τραγούδια, επιμέλεια Γιώργος Ιωάννου, Ερμής, Αθήνα 1994, σ. 206.

Στόχοι

- ❖ Να έρθουν οι μαθητές σε δημιουργική επικοινωνία με ένα τραγούδι που συνέθεσε η λαϊκή μούσα για να μνησεί την ομορφιά και την αγάπη, και να διακρίνουν τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα.
- ❖ Να συζητήσουν γύρω από τα σύγχρονα πρότυπα γυναικείας ομορφιάς, καθώς και για τους τρόπους με τους οποίους οι νέοι σήμερα εκφράζουν τα αισθήματά τους.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Σύγκριση της γυναικείας ομορφιάς με τα ουράνια σώματα.
- ❖ Οι υπερβολές της αγάπης.
- ❖ Η ψυχολογία του ερωτευμένου.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Η «Κόρη που λάμπει» είναι ένα από τα πολλά τραγούδια που συνέθεσε η λαϊκή μούσα για να εκφράσει το θαυμασμό και την αγάπη προς τη γυναικεία ομορφιά. Μέσα στο πνεύμα των υπερβολικών εκφράσεων και ενεργειών που υπαγορεύει το ερωτικό συναίσθημα, ο νέος συγκρίνει την αγαπημένη του με ήλιο και φεγγάρι, υπονοώντας προφανώς ότι έχει θαμπωθεί από την ακτινοβόλα ομορφιά της. Στο τραγούδι ο ερωτευμένος νέος δεν αναφέρει αν η κόρη ανταποκρίνεται στα αισθήματά του (η λέξη αγαπητικά σημαίνει απλώς αγαπημένη): περιορίζεται να πει ότι η ομορφιά της έχει «κάψει καρδιές». Ο θαυμασμός και η άδολη αγάπη είναι αυτά που προβάλλονται στο τραγούδι και όχι η ερωτική σχέση αυτή καθαυτή.

Στην εξέταση του κειμένου αξίζει να επισημανθούν τα βασικά χαρακτηριστικά των δημοτικών τραγουδιών: δεκαπεντασύλλαβος ανομοιοκατάληκτος στίχος, προσωποποίηση των ουράνιων σωμάτων, υπερβολές, επαναλήψεις, κυριαρχία του ρήματος και του ουσιαστικού κ.λπ.

Συμπληρωματική ερώτηση

Να βρουν οι μαθητές τις επαναλήψεις των λέξεων και των εκφράσεων και να σχολιάσουν τη λειτουργία τους.

Διαθεματική εργασία

Οι μαθητές μπορούν να αναζητήσουν στην ελληνική δισκογραφία σύγχρονα τραγούδια που μιλούν για την ομορφιά της κόρης (π.χ. το τραγούδι «Σαν τα μάρμαρα της Πόλης που 'χει η αγιά Σοφιά, έτσι τα 'χεις ταιριασμένα μάτια φρύδια και μαλλιά...», που το έχει αποδώσει ο Γ. Νταλάρας).

Βιβλιογραφία

Δροσίνης Γεώργιος, *Τα ωραιότερα δημοτικά τραγούδια της αγάπης*, Αθήνα (χ.χ.).
Κυριακίδης Στίλπων, *Αι γυναίκες εις την λαογραφίαν*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων αρ. 31, Αθήνα (χ.χ.).

Λίτσα Ψαραύτη

Ο Κωνσταντής

Πηγή

Λίτσα Ψαραύτη, *Η εκδίκηση των μανιταριών*, Άγκυρα, Αθήνα 1999, σ. 45-48.

Στόχοι

- ❖ Να συγκινηθούν και να ευαισθητοποιηθούν οι μαθητές με αφορμή την αλληλεγγύη και την αγάπη που δείχνει η ηρωίδα προς το μικρό βιοπαλαιστή.
- ❖ Να γνωρίσουν τι σημαίνει εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας και ποιοι κίνδυνοι απειλούν τα εργαζόμενα παιδιά που ασκούν ευκαιριακά επαγγέλματα.

- ❖ Να εξαρθεί η σημασία της ανιδιοτελούς αγάπης για την προσέγγιση και αλληλοκατανόηση των ανθρώπων.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Παιδιά των φαναριών και κοινωνική αναλγησία.
- ❖ Οι αλλοδαποί εργαζόμενοι, οι οικονομικοί μετανάστες και τα προβλήματά τους.
- ❖ Η αγάπη ως μέσο ανακούφισης του παιδικού πόνου.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Το μήνυμα της αγάπης του Πάσχα λειτουργεί εμμέσως αλλά εμπράκτως στην περίπτωση της κυρίας Δέσποινας, μιας απλής, ηλικιωμένης γυναίκας. Η μοναξιά της, που αφήνεται να διαφανεί διακριτικά, η ενθύμηση του εγγονού της που ζει μακριά της, η λύπησή της, η ίδια η ημέρα του Μεγάλου Σαββάτου γίνονται αφορμή να αναδυθούν τα φιλόφθωπα συναισθήματά της. Έτσι, θα συνορτάσει το Πάσχα με ένα άλλο άτομο που κι αυτό, για άλλους λόγους, συνέπεσε να είναι μόνο του τις γιορτινές εκείνες μέρες· πρόκειται για τον κεντρικό ήρωα, το μικρό Κωνσταντή, ένα Αλβανάκι, παιδί των φαναριών.

Αξίζει να προσέξουν οι μαθητές ότι ο μικρός Κωνσταντής παίρνει στην καρδιά της κυρίας Δέσποινας τη θέση του εγγονού της· να παρατηρήσουν ότι στην αφήγηση δεν υπάρχουν ηθικολογίες και διδακτισμοί, αλλά οι ρεαλιστικοί διάλογοι αποκαλύπτουν τα γνήσια συναισθήματα των ηρώων.

Η Λ. Ψαραύτη καταδικάζει την κοινωνική αδιαφορία μπροστά στην εκμετάλλευση και τον τραυματισμό της ευαίσθητης παιδικής ψυχής· αν σώζεται η ανθρωπιά και αναδύεται η ελπίδα με τη συμβολική φράση του τέλους («Χριστός Ανέστη»), που συνδυάζεται με την ουσία και όχι τους τύπους, αυτό οφείλεται στην προσωπική πρωτοβουλία της ηλικιωμένης γυναίκας.

Διαθεματική εργασία

Βρείτε πληροφορίες για εργαζόμενα παιδιά μικρής ηλικίας και συζητήστε για το φαινόμενο αυτό σε χώρες που, αν και θεωρούνται ευνομούμενες και ευημερούσες, παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά εκμετάλλευσης της παιδικής εργασίας. Μπορείτε να συμβουλευτείτε την ιστοσελίδα: www.anthropos.gr.

Βιβλιογραφία

Πληροφορίες για το έργο της Λ. Ψαραύτη περιλαμβάνονται στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου με αφορμή την Έκθεση Βιβλίου της Φρανκφούρτης: <http://www.greece2001.gr/writers/LitsaPsarafti.html>.

Γιάννης Ρίτσος

Πρωινό άστρο

Πηγή

Γιάννης Ρίτσος, *Πρωινό άστρο*, Κέδρος, Αθήνα 1991²⁵, σ. 8-10.

Στόχοι

- ❖ Να προκληθεί η συγκίνηση των μαθητών και να απολαύσουν τον τρυφερό λόγο του πατέρα-ποιητή.
- ❖ Να δουν πώς λειτουργούν τα σχήματα λόγου, οι εικόνες και τα υποκοριστικά σε ένα νεωτερικό ποίημα.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Η πατρότητα: χαρά, τρυφερότητα, στοργή, ευθύνη.
- ❖ Νανούρισμα του βρέφους: ευχές, υποσχέσεις, δώρα.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Στο «Πρωινό άστρο» ο πατέρας τραγουδά στην κόρη του την αγάπη και τη χαρά που έφερε στη ζωή του η γέννησή της. Σ' αυτή την πρώτη ενότητα ο ποιητής, νανουρίζοντας το βρέφος, υπόσχεται να του φέρει ό,τι πιο όμορφο υπάρχει στην πλάση για να του δώσει χαρά, αλλά και για να το προστατέψει από κάθε κίνδυνο. Με γλυκύτητα και τρυφερότητα παροτρύνει την κορούλα του να κοιμηθεί για να μεγαλώσει γρήγορα και να περπατήσει στο μακρύ δρόμο της ζωής.

Κατά τη διδακτική προσέγγιση πρέπει να συνεξεταστούν το περιεχόμενο και η μορφή του ποιήματος. Στην εξέταση του περιεχομένου ο διδάσκων μπορεί να κάνει λόγο για τα νανουρίσματα, τα μικρά και τρυφερά τραγούδια που συνοδεύουν τον ύπνο των βρεφών και απαντώνται σε όλους τους λαούς. Η ελληνική λαϊκή μούσα έχει δώσει πολλά τέτοια δείγματα, τα οποία μπορούν να εξεταστούν συγκριτικά, ως παράλληλα κείμενα. Το απόσπασμα που ανθολογείται έχει βιωματική αφετηρία και είναι ένα «έντεχνο» –με τη σημασία του επώνυμου– νανούρισμα. Ο πατέρας-ποιητής επιστρατεύει όλα τα μυστικά της ποιητικής τέχνης του, τις εικόνες, τα επίθετα, τα υποκοριστικά, τα σχήματα λόγου, αλλά και όλη την πατρική αγάπη του, για να δώσει στο ποίημά του την ομορφιά που ταιριάζει στο παιδί του. Αξίζει να προσέξουν οι μαθητές ότι αυτό που κυριαρχεί είναι το στοιχείο του φωτός («φαναράκια», «φέγγουν», «αυγινό φως», «φωτάνε», «φέγγει», «φεγγάρι»), ενώ στη σύνθεση των εικόνων κυριαρχούν τα λουλούδια («κρίνοι», «λουλουδόσκονη», «τριαντάφυλλα» κ.λπ.). Ένας κόσμος φωτεινός, πολύχρωμος, ευωδιαστός, όμορφος, είναι αυτό που επαγγέλλεται η πατρική αγάπη.

Ως προς τη μορφή, καλό είναι να αντιληφθούν οι μαθητές ότι πρόκειται για νεωτερικό ποίημα (απουσία μέτρου, ομοιοκαταληξίας, στιχουργικής φόρμας) με υπερρεαλιστική εικονοποιία. Οι ανοίκειες εικόνες (περιβολάκι ζωγραφισμένο με λουλουδόσκονη στο πτερό μιας πεταλούδας), η σύζευξη του πραγματικού με το φανταστικό (πεδιλάκια από ουρανό, τριαντάφυλλα των τραγουδιών), τα ιδιότυπα επίθετα και τα υποκοριστικά, δημιουργούν μια ονειρική ατμόσφαιρα, απόλυτα εναρμονισμένη με τον ύπνο του μωρού.

Συμπληρωματική ερώτηση

Να περιγράψουν οι μαθητές πώς νιώθουν οι ίδιοι διαβάζοντας το ποίημα (διερεύνηση αισθητικής ανταπόκρισης).

Ενδεικτικό κριτήριο αξιολόγησης

1. Εξετάστε την παρουσία της φύσης μέσα στο απόσπασμα.
2. Γιατί ο ποιητής μιλά τρεις φορές για μακρύ δρόμο; Τι νομίζετε ότι υπονοεί;
3. Σε ποια σημεία του ποιήματος γίνεται λόγος για τη μητέρα; Ποια ιδιότητά της προβάλλεται;
4. Σε ποιο σημείο και με ποιες εκφράσεις ο ποιητής εντάσσει στο νανούρισμα τη θρησκευτική πίστη;

Βιβλιογραφία

Βλ. τη βιβλιογραφία για το Γ. Ρίτσο στο ποίημα «Τζιτζίκια στήσαν το χορό».

Αργύρης Εφταλιώτης

Αγάπης λόγια

Πηγή

Λίνου Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία*, τόμ. 6, Δωδώνη, Αθήνα 1977², σ. 104-105.

Στόχοι

- ❖ Να κατανοήσουν οι μαθητές ότι η ποίηση μπορεί να λειτουργήσει ως λυρική έκφραση ενός συναισθήματος.
- ❖ Να κατανοήσουν με ποιον τρόπο συναισθήματα, όπως η αγάπη και ο πόνος από τη στέρηση του αγαπημένου προσώπου, μπορούν να αποτελέσουν την έμπνευση και την αφορμή δημιουργίας ενός λογοτεχνικού έργου και γενικότερα ενός έργου τέχνης.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Αισθήματα πόνου από τη στέρηση του αγαπημένου προσώπου.
- ❖ Ψυχολογία του ερωτευμένου: ερωτική θλίψη.
- ❖ Συζυγική αγάπη.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Κεντρικός θεματικός άξονας του ποιήματος είναι η συζυγική αγάπη και η θλίψη που γεννιέται από τη στέρηση του αγαπημένου προσώπου. Η ταραγμένη ψυχική κατάσταση του ατόμου που στερείται το πρόσωπο της αγάπης του διαγράφεται καθαρά στις τέσσερις στροφές του ποιήματος: ο χρόνος που κυλά χωρίς το αγαπημένο πρόσωπο φαίνεται ανούσιος (α' στροφή). Τον πόνο αυξάνουν η ανησυχία και ο φόβος ότι η κατάσταση δεν πρόκειται να αλλάξει και ότι οι ευτυχισμένες στιγμές δε θα ξανάρθουν (β' στροφή). Η θλίψη γίνεται απογοήτευση και απελπισία (γ' στροφή): τέλος, ο πόνος γίνεται εντονότερος, εάν υποφέρουν εξίσου και τα δύο πρόσωπα (δ' στροφή).

Το ποίημα μπορεί να εξεταστεί σε σύγκριση με άλλα κείμενα της ίδιας θεματικής. Από αυτή την άποψη προσφέρονται ιδιαίτερα τα δημοτικά τραγούδια της αγάπης και του χωρισμού. Θα άξιζε να εντοπιστεί και να παρουσιαστεί η ποικιλία των συναισθημάτων που γεννούν ανάλογες καταστάσεις. Τα αισθήματα που εκφράζονται στο ποίημα μπορεί να συσχετιστούν, συγκριτικά, με σκηνές αποχωρισμού ζευγαριών στα ομηρικά έπη.

Ένας δεύτερος άξονας πάνω στον οποίο θα μπορούσε να εστιαστεί η μελέτη του ποιήματος είναι η μορφή του σονέτου, στην οποία είναι γραμμένο. Το συγκεκριμένο ποίημα είναι γραμμένο στη μορφή του «ελισαβετιανού» ή «σαιξπηρικού» σονέτου: τρεις τετράστιχες στροφές και μία τελευταία δίστιχη. Η ομοιοκαταληξία στις τρεις πρώτες στροφές είναι πλεκτή αλλά διαφορετική σε κάθε στροφή, ενώ στο τελευταίο δίστιχο είναι ζευγαρωτή. Σ' αυτό τον τύπο είναι γραμμένα τα περίφημα 154 σονέτα του Σαίξπηρ, από όπου και το όνομα του είδους. Είναι φανερό ότι ο Αργ. Εφταλιώτης έχει υπόψη του τα σαιξπηρικά σονέτα, τα οποία και προσπαθεί να μιμηθεί. Αυτή όμως δεν είναι η κλασική μορφή του σονέτου (που αποκαλείται και «δεκατετράστιχο»). Πιο συνηθισμένη μορφή του στη νεοελληνική ποίηση είναι δύο τετράστιχες στροφές και δύο τρίστιχες. Δίνεται ένα τέτοιο δείγμα με το ακόλουθο σονέτο του Λορέντζου Μαβίλη, την «Πατρίδα»:

*Πάλε ξυπνάει της άνοιξης τ' αγέρι
στην πλάση μουσικής αγάπης γλύκα,
σα νύφ' η γη, πόχει άμετρα άνθη προίκα,
λάμπει ενώ σβηέται της αυγής τ' αστέρι.*

*Πεταλούδες πετούν ταίρι με ταίρι,
εδώ βουίζει μέλισσα, εκεί σφήκα·
τη φύση στην καλή της ώρα εβρήκα,
λαχταρίζει η ζωή σ' όλα τα μέρη.*

*Κάθε μοσκοβολιά και κάθε χρώμα,
κάθε πουλιού κελάηδημα ξυπνάει
πόθο στα φυλλοκάρδια μου κι ελπίδα*

*να σου ξαναφιλήσω τ' άγιο χώμα
να ξαναϊδώ και το δικό σου Μάη,
όμορφή μου, καλή, γλυκιά πατρίδα.*

Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία*, τόμ. 6,
Δωδώνη, Αθήνα 1977², σ. 115-116

Με αφορμή το σονέτο του Αργ. Εφταλιώτη και τις πληροφορίες για τη συγκεκριμένη ποιητική φόρμα (άλλες τέτοιες σταθερές ποιητικές φόρμες: χάι-κου, παντούμ, τριολέτο), μπορεί να γίνει συζήτηση με τους μαθητές για τους πιθανούς λόγους που ωθούσαν και ωθούν τους ποιητές να επιλέγουν τα συγκεκριμένα μορφικά σχήματα. Αναλυτικότερες πληροφορίες για τα σαιξπηρικά σονέτα, αλλά και γενικότερα για το είδος του σονέτου, παρέχουν οι ακόλουθες ηλεκτρονικές διευθύνσεις του Ηλεκτρονικού Κόμβου του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας:

<http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/POETRY/seksepea/shakespeare.htm> και
http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/LOG_EIDI/soneto/Soneto.htm

Παράλληλο κείμενο

Το πρώτο σονέτο της συλλογής *Αγάπης λόγια*:

*Η ξενιτιά κι ο χωρισμός –παλιοί μου πόνοι–
 πασχίζουν να σαλέψουνε το νου πάλι!
 Πάλι ένα θάμα γίνεται και με γλιτώνει
 απ' του καημού τη φοβερή ανεμοζάλη!*

*Πάλι με μάτια σφαλιχτά και τρομασμένα
 θε να κλειστώ μες στις καρδιάς αυτής τα βάθη,
 θε να την κάμω σπιτικό στα μαύρα ξένα,
 και θε να τραγουδώ παλιές χαρές και πάθη.*

*Κι όποιος περνά και γι' άπονη καρδιά την παίρνει
 δεν ξέρει τι καλοτυχιά και τι γαλήνη
 η αγάπη στη φουρτούν' αυτή απάνω φέρνει,
 τι λάδι πα στα κύματα σωτήριο χύνει.*

*Κι αρχίζω πάλι, αγάπη μου, να σου το λέγω,
 πως ζω και χαίρομαι για σε, για σε σαν κλαίγω.*

Λ. Πολίτη, *Ποιητική Ανθολογία*, τόμ. 6, Δωδώνη, Αθήνα 1977², σ. 104

Διαθεματική εργασία

Να αναζητήσουν και να μελετήσουν οι μαθητές σκηνές συζυγικής αγάπης, αποχωρισμού και επανένωσης συζύγων (Έκτορας και Ανδρομάχη στη Ζ ραψωδία της *Ιλιάδας*, Οδυσσέας και Πηνελόπη στην Ψ ραψωδία της *Οδύσσειας*).

Βιβλιογραφία

Εφταλιώτης και Πάλλης. *Εκλογή από το έργο τους*, εισαγωγή και σχόλια Θρασύβουλος Σταύρου, Για τη Μέση Παιδεία, Α.Π.Θ./ Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1966.

Εφταλιώτης Αργύρης, *Αγάπης λόγια (σονέτα)*, κριτική επιμέλεια και πρόλογος Γ. Βαλέτας, Μυτιλήνη 1938 (Λεσβιακή Βιβλιοθήκη, αρ. 3).

Βλ. και στη συλλογή *Τα δημοτικά μας τραγούδια*, επιμέλεια Γ. Ιωάννου (Ερμής, Αθήνα 1994), την ενότητα «ερωτικά τραγούδια», καθώς και τα σχόλια του ανθολόγου.

Οδυσσέας Ελύτης

Όλα τα πήρε το καλοκαίρι

Πηγή

Οδυσσέας Ελύτης, *Τα ρω του έρωτα. Ποίηση*, Ίκαρος, Αθήνα 2005⁴, σ. 298.

Στόχοι

- ❖ Να σχολιάσουν οι μαθητές την αισθητική του αγνού ερωτικού στοιχείου, όπως συνδέεται με το καλοκαίρι και προβάλλεται μέσα στην ελληνική φύση.
- ❖ Να νιώσουν την ομορφιά του συνδυασμού στίχου και μουσικής με την ακρόαση του τραγουδιού.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Η ελληνική φύση την περίοδο του καλοκαιριού.
- ❖ Οι εποχές και οι επιδράσεις τους στο συναισθηματικό κόσμο του ανθρώπου.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Το παράθεμα του Οδ. Ελύτη στο εισαγωγικό σημείωμα του κειμένου μπορεί να αποτελέσει αφορμή για να εξεταστεί ο στίχος ως νόμιμο λογοτεχνικό είδος. Έτσι, η διδασκαλία μπορεί να εστιάσει στις εξής παραμέτρους: 1) στο είδος του τραγουδιού ως τρόπου έκφρασης και εξωτερίκευσης των συναισθημάτων του ανθρώπου· 2) στο συνδυασμό του λόγου με τη μουσική, που, εκτός των άλλων, δίνει ευρύτερες διαστάσεις στο τραγούδι· 3) στη σοβαρή ενασχόληση με το είδος αυτό ποιητών, όπως ο Οδ. Ελύτης ή ο Ν. Γκάτσος· 4) στη συστηματική ενασχόληση μεγάλων μουσουργών και μουσικών (Μίκης Θεοδωράκης, Μάνος Χατζιδάκις, Γιάννης Σπανός, Γιάννης Μαρκόπουλος κ.ά.) με τη μελοποίηση στίχων από τραγούδια ποιητών και στιχουργών.

Ως προς το περιεχόμενο, ενδιαφέρον έχει ο λυρικός τόνος και η υποβλητική ερωτική ατμόσφαιρα. Το μαγευτικό καλοκαίρι στις ελληνικές θάλασσες, σε συνδυασμό με τον ερωτισμό, το λαμπρό φυσικό περιβάλλον, τα διάφορα αντικείμενα και τις κινήσεις, συνιστούν έναν ύμνο στη ζωή. Η απώλειά τους αφήνει να διαφανεί μια λεπτή μελαγχολία.

Στο ποίημα το τέλος του καλοκαιριού σηματοδοτεί και το τέλος μιας ερωτικής σχέσης. Οι μαθητές θα μπορούσαν να εκφράσουν ανάλογα βιώματα, γράφοντας μια έκθεση ή ένα λογοτεχνικό κείμενο. Μπορούν επίσης να ακούσουν στην τάξη το παλιό τραγουδάκι «Το καλοκαίρι μαζί πηγαίναμε στην αμμουδιά/χέρι με χέρι και μ' ένα αστέρι για συντροφιά/τώρα ποιος ξέρει...», και να προβούν σε συγκρίσεις.

Παράλληλα κείμενα

Παρεμφερή τραγούδια μπορεί να συναντήσει κανείς σε ολόκληρη τη συλλογή του Οδ. Ελύτη *Τα ρω του έρωτα*: επίσης, στο βιβλίο με τραγούδια του Νίκου Γκάτσου, *Φύσα, αεράκι, φύσα με, μη χαμηλώνεις ίσαμε*, Ίκαρος, Αθήνα 1995³.

Διαθεματική εργασία

Οι μαθητές μπορούν να ακούσουν το ποίημα τραγουδισμένο από την Ελευθερία Αρβανιτάκη σε μουσική Δημήτρη Παπαδημητρίου· επίσης να αναζητήσουν από την ελληνική δισκογραφία μελοποιημένα τραγούδια ή ποιήματα Ελλήνων και ξένων ποιητών (Φ. Γκ. Λόρκα, Γ. Ρίτσου, Οδ. Ελύτη, Ν. Γκάτσου) και να ακούσουν ορισμένα από αυτά στην τάξη.

Βιβλιογραφία

Δραγουμάνος Πέτρος, *Οδηγός ελληνικής δισκογραφίας 1952-1996*, Λιβάνης-Νέα Σύνορα, Αθήνα 1997.

Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη, επιλογή κριτικών κειμένων, επιμέλεια Μάριο Βίττι, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999.

Όσκαρ Ουάιλντ**Ο πιστός φίλος****Πηγή**

Όσκαρ Γουάιλντ, *Εννέα μαγικά παραμύθια*, μτφρ. Ρένα Χατχούτ, Γράμματα, Αθήνα 1990, σ. 151-166 (αποσπάσματα).

Στόχοι

- ❖ Να τονιστεί η σημασία της αληθινής φιλίας μέσα από το αρνητικό παράδειγμα της υποκριτικής φιλίας.
- ❖ Να προβληματιστούν οι μαθητές για τη γνησιότητα των ανθρώπινων αισθημάτων.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Φιλία και γενναιοδωρία. Η σημασία τους για τη ζωή του ανθρώπου, και ειδικά του παιδιού.
- ❖ Γνήσια και υποκριτικά συναισθήματα.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Ο «πιστός φίλος» είναι ιστορία που απευθύνεται σε παιδιά, αν και ο ίδιος ο Ό. Ουάιλντ υποστήριζε ότι όλες οι ιστορίες της συλλογής *Ο ευτυχισμένος πρίγκιπας και άλλες ιστορίες* «δεν είναι ιστορίες για παιδιά, αλλά για παιδικές ψυχές, από οχτώ ως ογδόντα χρονών». Το κείμενό του παρατίθεται στο Βιβλίο του μαθητή αποσπασματικά. Στην πλήρη μορφή του είναι ένας μύθος με ζώα, και την ιστορία του μικρούλη Χανς και του παραδόπιστου μυλωνά την αφηγείται στα ζώα μια καρδερίνα, με στόχο να νουθετήσει το νεροπόντικα, που είναι η περσόνα του μυλωνά. Ο στόχος της ιστορίας είναι διδακτικός. Αποβλέπει στη στηλίτευση της υποκρισίας μέσα από το παράδειγμα του πλούσιου μυλωνά, που θεωρητικά είναι ο πιστότερος φίλος του καλόψυχου αλλά αφελούς Χανς, ενώ στην πραγματικότητα κοιτάζει μόνο το συμφέρον του. Αξίζει να προσέξει κανείς τα λογικοφανή επιχειρήματα που προβάλλει ο μυλωνάς στον εαυτό του και στους άλλους, προκειμένου να παρουσιάσει ως γνησίως «φιλική» τη συμπεριφορά του απέναντι στο μικρούλη Χανς.

Χρήσιμο είναι να επισημανθούν και οι αφηγηματικοί τρόποι (αφήγηση – διάλογοι) και τα άλλα μορφικά χαρακτηριστικά (αοριστία του χρόνου και του τόπου, εκφραστική λιτότητα, σχηματικοί χαρακτήρες κ.ά.), που καθιστούν το κείμενο «έντεχνο» παραμύθι.

Παράλληλο κείμενο

Φιλική εξυπηρέτηση

Σαν παράδειγμα για το σωστό τρόπο να βοηθάς τους φίλους ο κ. Κ. αφηγήθηκε τούτη την ιστορία: Πήγαν κάποτε τρία παλικάρια σ' ένα γέρο Άραβα και του είπαν: Ο πατέρας μας πέθανε. Μας άφησε κληρονομιά δεκαεφτά γκαμήλες και στη διαθήκη του ορίζει ο μεγαλύτερος να πάρει τις μισές, ο δεύτερος το ένα τρίτο και ο μικρότερος το ένα ένατο. Τώρα δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε στη μοιρασιά, βγάλε λοιπόν εσύ την απόφαση. Ο Άραβας σκέφτηκε και είπε: Καθώς βλέπω, για να κάνετε σωστή μοιρασιά σας χρειάζεται άλλη μια γκαμήλα. Εγώ έχω μια μονάχα, μα ας είναι, σας την παραχωρώ. Πάρτε τη, κάντε τη μοιρασιά και φέρτε σε μένα ό,τι περισσέψει. Τα παλικάρια πήραν την γκαμήλα, τον ευχαρίστησαν για τη φιλική εξυπηρέτηση, και μοίρασαν μετά τις δεκαοχτώ γκαμήλες, έτσι που ο μεγαλύτερος πήρε τις μισές, που ήταν εννιά, ο δεύτερος το ένα τρίτο, που ήταν έξι, και ο μικρότερος το ένα ένατο, που ήταν δύο. Σαν χώρισαν όμως τις γκαμήλες είδαν μ' απορία ότι μία τους περίσσευε. Αυτή την επέστρεψαν στο γέρο φίλο τους και τον ευχαρίστησαν πάλι.

Ο κ. Κ. είπε ότι αυτή ήταν μια σωστή φιλική εξυπηρέτηση, γιατί δεν απαιτούσε μεγάλες θυσίες.

Μπέρτολτ Μπρεχτ, *Ιστορίες του κ. Κούνερ*,
μτφρ. Πέτρος Μάρκαρης, Θεμέλιο, Αθήνα 1991⁷, σ. 52

Συμπληρωματική εργασία

Να μελετήσουν οι μαθητές το απόσπασμα από το δοκίμιο του Μονταίν «Περί φιλίας» (*Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α' Λυκείου*, σ. 382-385) και να συγκρίνουν το παράδειγμα της αληθινής φιλίας που περιγράφεται εκεί με τη συμπεριφορά του πλούσιου μυλωνά στο διήγημα του Ό. Ουάιλντ.

Διαθεματική εργασία

Να δημιουργηθούν ομάδες μαθητών και να μελετήσουν τις περιλήψεις των μυθιστορημάτων με θέμα τη φιλία, που συγκεντρώνονται στη βιβλιογραφική βάση δεδομένων της ελληνικής παιδικής λογοτεχνίας του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών (<http://www.cc.uoa.gr/ptde/epet/Thema/t0033.html>). Να τα κατατάξουν σε ομάδες ανάλογα με το πώς πραγματεύονται το θέμα της φιλίας και να παρουσιάσουν τα αποτελέσματα της έρευνάς τους στην τάξη.

Βιβλιογραφία

Χόλαντ Μέρλιν, Όσκαρ Ουάιλντ. *Η ζωή και το έργο του*, μτφρ. Νίκος Τ. Δαβανέλλος, πρόλογος Κώστας Γεωργουσόπουλος, Ψυχογιός, Αθήνα 2000.

Χρήσιμο υλικό για το έργο του Ό. Ουάιλντ, με αφορμή το ποίημα «Ελλάς», που ανθολογείται στο σχολικό εγχειρίδιο *Νεότερη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία. Ανθολόγιο μεταφράσεων*, Β' ενιαίου Λυκείου (επιλογής), συγκεντρώνει η Ευθυμία Πέτκου στον ειδικό ηλεκτρονικό φάκελο του Ηλεκτρονικού Κόμβου του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (<http://www.komvos>).

edu.gr/diaglossiki/POETRY/Wilde/Wilde.htm), όπου επίσης μπορεί να βρει κανείς πλούσια επιλογή από ιστοσελίδες στο διαδίκτυο, οι οποίες αναφέρονται στη ζωή και στο έργο του Ιρλανδού συγγραφέα (<http://www.komvos.edu.gr/diaglossiki/sites/sites.htm>).

Μιμικά Κρανάκη

Ένα τόπι χρωματιστό

Πηγή

Μιμικά Κρανάκη, «Τσίρκο», *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τόμ. 5, Σοκόλης, Αθήνα 1992, σ. 39-42.

Στόχοι

- ❖ Να διευρύνουν οι μαθητές, με αφορμή το κείμενο, τις αντιλήψεις τους για τις ανθρώπινες σχέσεις, για την αλληλεγγύη και την αλληλοκατανόηση των ανθρώπων.
- ❖ Να σχολιάσουν, με αφορμή τη φιλία των δύο ηρωίδων, τις νεανικές φιλίες και τη σημασία που έχουν αυτές στις δύσκολες φάσεις της ζωής.

Θεματικά κέντρα

- ❖ Το αίσθημα της μοναξιάς, ιδιαίτερα κατά τις γιορτινές μέρες.
- ❖ Νέοι και οικογενειακά προβλήματα.
- ❖ Η αντιμετώπιση της μοναξιάς και η δημιουργία αισιόδοξης διάθεσης μέσα από τη φιλία και τη συντροφικότητα.

Ενδεικτική ερμηνευτική προσέγγιση

Το απόσπασμα δεν παρουσιάζει δυσκολίες ως προς την πρόσληψη του περιεχομένου. Πρόκειται για την αρχή μιας φιλικής σχέσης ανάμεσα σε δύο νεαρές κοπέλες, οι οποίες έχουν οικογενειακές και κοινωνικές διαφορές (η Μαριέττα είναι ορφανή και φτωχή, ενώ η Έλσα έχει οικογένεια και οικονομική άνεση), αλλά παρουσιάζουν και αρκετές ομοιότητες: αγαπούν και οι δύο το χορό, αισθάνονται την ανάγκη να λάβουν και να προσφέρουν στήριξη στους συνανθρώπους τους, δίνουν μεγάλη σημασία στη φιλία κ.λπ.

Οι μαθητές μπορούν να εντοπίσουν αυτά τα στοιχεία μέσα στο κείμενο και να προχωρήσουν σε έναν ψυχογραφικού τύπου χαρακτηρισμό των δύο κοριτσιών. Η φράση λ.χ. της Έλσας «έχω ανάγκη από ένα είδος τρόμπας πλάι μου για να στέκομαι στα πόδια μου» δηλώνει την ανάγκη του νέου ανθρώπου να προσφέρει για έναν σκοπό ή μια ιδέα. (Να ληφθεί υπόψη και το γεγονός ότι η υπόθεση του διηγήματος εκτυλίσσεται κατά την περίοδο της Κατοχής).

Κάποια δυσκολία μπορεί να προκαλέσει στους μαθητές η τεχνική της αφήγησης, η οποία είναι αφαιρετική και υπαινικτική. Η έκφραση, π.χ., «πολλά ζωγραφιστά ρολόγια στους τοίχους έδειχναν δώδεκα παρά τέταρτο [...] της μητέρας της» υπαινίσσεται τόσο τη ληξιπρόθεσμη παρουσία των κατακτητών όσο και την ανέχεια στη ζωή της ηρωίδας.

Αξίζει να εντοπίσουν οι μαθητές τις εξαιρετικές μεταφορές και τις μετωνυμίες που

προσδίδουν ποιητικότητα και λυρισμό στην αφήγηση (η Έλσα παρουσιάζεται ως «φως», η χαρά εκφράζεται μετωπιακά με το τραγούδι του τζιτζικιού και η οικογενειακή ευτυχία με τα «κουλουράκια με γλυκάνισο»). Εξαιρετική είναι επίσης η εικονιστική αναπαράσταση της διάθεσης των κοριτσιών με τη φράση «ακούμπησε στην άκρη της παλάμης τους, ένα τόπι χρωματιστό να το πετάξεις ψηλά».

Χρήσιμες κατά τη διδασκαλία του αποσπάσματος μπορεί να είναι και οι παρακάτω παρατηρήσεις της Ελισάβετ Κοτζιά (*Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τόμ. 5, Σοκόλης, σ. 17-18): «Το πεζογραφικό έργο της Μιμίκας Κρανάκη καλύπτει ένα ευρύ φάσμα τεχνοτροπιών που ξεκινά από τον ανανεωμένο και εμπλουτισμένο ρεαλισμό και φτάνει στην αμιγή νεωτερική έκφραση». Ειδικά για το διήγημα «Το τσίρκο» σημειώνει: «Η γραφή του κειμένου, η οποία συνιστά ίσως στοιχείο εκφραστικής καινοτομίας, κατατείνει επίσης στον ίδιο ζωντανό και ποικιλότροπο ρυθμό. Ένα γεγονός ή μια αίσθηση κατατίθενται χωρίς να αναπτύσσονται, δημιουργούν μια διάθεση και κατόπιν ο αφηγητής σπεύδει να περάσει στο επόμενο θέμα. Ένας συνδυασμός μεταφορών, παρομοιώσεων, μετωνυμιών, ελλειπτικότητας και αποσπασματικότητας δίνουν στη γραφή ένα έντονο ιμπρεσιονιστικό χαρακτήρα». Επίσης του Γ. Αριστηνού (*Εισαγωγή στην πεζογραφία του Γ. Χειμωνά*, Κέδρος, Αθήνα 1981, σ. 48): «Το “Τσίρκο” συναιρεί με μια πληρότητα μονάκριβη πολλές τεχνικές και λογοτεχνικά είδη: [...] την ελλειπτική γραφή που δίνει μια ευελιξία και αποσπασματικότητα στο αίσθημα. Τη συντακτική κάποιες στιγμές ελευθεριότητα, που συγκόπτει τη συνέχεια και αφήνει τη ροή μετέωρη. [...] Ταυτόχρονα, συμφύρει σε μian ενότητα την αιχμηρότητα του ρεαλισμού με τον ποιητικό λυρισμό που δημιουργεί μια συγκινησιακή και νοητική άλω».

Παράλληλα κείμενα

Τα μυθιστορήματα της Μαργαρίτας Λυμπεράκη, *Τα ψάθινα καπέλα* και *Τα δέντρα* μπορούν να διαβαστούν παράλληλα λόγω της θεματικής τους ομοιότητας με το «Τσίρκο». Επίσης, ως ελεύθερο ανάγνωσμα μπορεί να δοθεί το διασημότερο έργο της Μ. Κρανάκη, το μυθιστόρημα *Contre – Temps*, για να γνωρίσουν οι μαθητές σφαιρικότερα τη συγγραφέα.

Βιβλιογραφία

Κοτζιά Ελισάβετ, «Μιμικά Κρανάκη», *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τόμ. 5, Σοκόλης, Αθήνα 1992, σ. 8-25 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία).

